

РОЗВИТОК ПОЗИТИВНОГО САМОСТАВЛЕННЯ ТА САМОАКЦЕПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ ЮРИДИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

О.М. Котикова

кандидат педагогічних наук, доцент,

докторант кафедри педагогіки та психології

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

У статті розглянуті проблеми формування емоційного компоненту комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі соціально-психологічного тренінгу. Серед ефектів СПТ, які свідчать про сформованість комунікативної компетентності майбутніх юристів – зміни у самосприйнятті та самоакцептації, що виступають передумовою формування комунікативних умінь та навичок і сприяють підвищенню мотивації майбутніх юристів до вивчення психолого-педагогічних дисциплін.

Ключові слова: комунікативна компетентність майбутніх юристів, соціально-психологічний тренінг, психолого-педагогічна підготовка.

Актуальність проблеми формування комунікативної компетентності у майбутніх юристів пов'язана зі специфікою їх професійної діяльності. Комунікативні аспекти професійної діяльності юриста значною мірою визначають характер цієї діяльності. Юристи щоденно стикаються з безліччю питань, пов'язаних з необхідністю встановлювати контакти з різними людьми, прогнозувати їх поведінку, конструктивно вирішувати конфлікти, спонукати до необхідних дій чи стримувати від недоречних учинків, бути переконливими, роз'яснюючи громадянам їх права та обов'язки.

Підготовка до професійного спілкування здійснюється протягом навчання майбутніх юристів у вищому навчальному закладі. Зміст і методи психолого-педагогічної підготовки мають бути зорієнтовані на оволодіння уміннями і навичками спілкування, які забезпечують практичне опанування основами професійного спілкування. Серед методів, які доцільно використовувати у навчально-виховному процесі вищої школи з метою формування комунікативної компетентності використовують соціально-психологічний тренінг.

Соціально-психологічний тренінг (СПТ) як метод формування комунікативних здібностей і засіб поліпшення соціально-психологічної взаємодії в студентській групі, адаптації студентів до умов навчання, акцентування професійної значущості комунікабельності як риси особистості вже давно набув поширення у вищих навчальних закладах, що готують юристів. Стан дослідженості проблеми, наукові розробки дослідників, які розглядали можливості психолого-педагогічної підготовки у формуванні комунікативної компетентності майбутніх правознавців, а також окремі аспекти

змісту, організації, ефектів тренінгу ми вже розглядали у своїх роботах [4; 5]. Предметом нашого інтересу виступають також і такі ефекти СПТ, як зміни у самосприйнятті та самоакцептації, які ще не були розглянуті нами. Ми також не знайшли аналізу значущості цих важливих, на нашу думку, критеріїв оцінки ефективності СПТ у роботах інших авторів, які досліджували проблеми психолого-педагогічної підготовки майбутніх юристів.

Мета статті – проаналізувати зміни у самосприйнятті та самоакцептації учасників СПТ як результати формування впевненості і цілеспрямованості у спілкуванні, гармонізації самооцінки майбутніх юристів.

Сьогодні розвиток компетентності у спілкуванні успішно вирішується в рамках соціально-психологічного тренінгу (СПТ). У літературі, окрім цього, існують інші назви (групи відкритого спілкування, активне соціально-психологічне навчання, групи інтенсивного спілкування тощо). Але СПТ на сьогодні – найуживаніший і найусталеніший термін. Цим надзвичайно широким поняттям позначається велика кількість різноманітних методів або їх комбінацій. У вітчизняній психології він докладно розглянутий у роботах Г.М.Андреєвої, Ю.М.Ємельянова, О.Г.Ковальова, Л.А.Петровської, А.У.Хараша, Т.С.Яценко та ін.

Соціально-психологічний тренінг ми будемо розглядати як сукупність активних методів групової психологічної роботи, спрямованих на розвиток компетентності учасників групи у спілкуванні. У найзагальнішому вигляді мета СПТ конкретизується у таких задачах: оволодіння психологічними знаннями; формування умінь і навичок у галузі спілкування; корекція, формування та розвиток настановлень, необ-

хідних для успішного спілкування; розвиток здатності адекватного і повного пізнання себе та інших людей; корекція та розвиток системи стосунків особистості [8, 709]. Досягнення саме останніх двох задач і є предметом нашого розгляду.

В процесі СПТ створюється новий емоційний досвід спілкування, який впливає на формування емоційного компоненту комунікативної компетентності майбутніх юристів і підсилює інші компоненти – когнітивний та поведінковий.

Формування тренінгової групи зі студентів першого курсу зумовлено такими основними причинами, які є важливими для розв'язання висунутих завдань, а саме: по-перше протягом першого року навчання розгортаються процеси адаптації до навчання у нових умовах – нова система навчання, знайомство з викладачами, їх вимогами, процес входження до академічної групи тощо. Усі ці аспекти потребують застосування нових „приспособлень” у спілкуванні, апробації узвичаєних стереотипів, вміння швидко орієнтуватися у ситуації спілкування, знаходити нові засоби, долати міжособистісні та внутрішньоособистісні конфлікти, заявляти про свій статус у групі і прагнути закріпити його, тобто виникає потреба у переосмисленні набутих і опануванні нових засобів, способів, стратегій і тактик у спілкуванні, як між членами групи, так і між особистістю і групою, а також міжгрупових процесів. Вивчення на першому курсі базової дисципліни „Психологія та педагогіка” спонукає студентів до самопізнання, пізнання інших, водночас актуалізує потребу у практичному, поведінковому рівні досягнення нового навчального досвіду.

Протягом тренінгу в його учасників формувалася новий досвід спілкування, який за результатами тренінгу був розглянутий як комунікативні компетенції пізнавального, емоційного і поведінкового блоку.

Відповідно до концепції автора, першим етапом психолого-педагогічної підготовки майбутніх правознавців виступає актуалізація індивідуального досвіду як чинника професійно-особистісного становлення майбутніх юристів.

На даному етапі студенти вивчають загальнообов'язковий курс „Психологія та педагогіка”. Припускається, що результат опанування майбутніми правознавцями цієї дисципліни набуде ознак практичної професійної зорієнтованості за умови запровадження соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на формування комунікативної компетентності студентів.

Найчастіше у різних СПТ розвиток емоційної сфери учасників виступає вторинною за-

дачею і розглядається як вимога вирішення основної – розвитку пізнавальної чи поведінкової сфери. Залучення емоційної сфери розглядається як обслуговування інтелектуально-аналітичного процесу [9]. Тому емоційний компонент вивчений у СПТ набагато менше, ніж два попередніх, хоча, на думку Б.Ф.Ломова, це найважливіша і складна складова [2].

У цю сферу насамперед входить емоційний досвід спілкування. На думку Е.Берна, саме завдяки досвіду у людини формуються настановлення у спілкуванні, психологічні позиції: „якщо не втручаються які-небудь важливі обставини, то людина найчастіше усе життя зайнята зміцненням своєї позиції і боротьбою із ситуаціями, що їй загрожують [1, 207]. Таким чином, розвиток емоційного компонента компетентності у спілкуванні передбачає виникнення „важливої обставини”, як, наприклад, новий емоційний досвід на основі сильних переживань, який би значно відрізнявся від попереднього. Досвід переживань учасників СПТ, отриманий у результаті роботи, виступає важливою складовою цілої низки ефектів: децентрації, розвитку гуманістичного настановлення, підвищення соціально-психологічної активності, усвідомлення спілкування як самостійної цінності.

Другим важливим елементом емоційного компонента виступає така характеристика, як самоствавлення. Особливості внутрішньої динаміки самосвідомості, структура і специфіка ставлення особистості до власного „Я” справляють регулюючий вплив практично на усі аспекти людської поведінки, відіграючи дуже важливу роль у встановленні міжособистісних стосунків [3].

Ще одним суттєвим елементом виступає емоційне налаштування людини на спілкування, що виявляється у спрямованості на партнера, своєрідній психологічній „зверненості” до нього. Без цього повноцінне спілкування неможливе. „Надзавданням” будь-якого СПТ має бути, насамперед, пробудження інтересу до іншої людини. Серед форм прояву такого гуманістичного настановлення на партнера виокремлюють почуття теплоти, близькості, приязності, а також велику терпимість до психологічної своєрідності іншої людини, меншу категоричність [6]. Тобто найважливішими складовими емоційного компонента, що „забарвлює” спілкування в цілому можна вважати досвід різноманітного спілкування, позитивне самоствавлення і налаштованість на партнера по спілкуванню.

Складовою емоційного компонента, окрім позитивного самоствавлення у цілому велике значення має самоприйняття (самоакцептація). Основою розвитку самоприйняття є дос-

від емоційно позитивного спілкування, тобто прийняття себе можливе лише через досвід прийняття себе іншими.

Безумовно, у реальній практиці людського спілкування усі ці виокремлені характеристики тісно взаємопов'язані. Так, без саморозкриття людини неможливо її глибинне самопізнання. Втім, без самоприйняття саморозкриття пов'язане із значними труднощами. Водночас сам процес самоприйняття включає, насамперед, самопізнання.

Надалі для аналізу результатів порівняємо ті запити, з якими студенти прийшли на тренінг, і ті результати по формуванню комунікативної компетентності, які були отримані після проходження ними тренінгу.

Перед участю в тренінгу в його учасників були такі запити: „розуміти мотиви інших, чи людина щира”, „дізнатися про типи і характеристики людей” тощо (пізнавальний компонент комунікативної компетентності -15,2% від загальної кількості запитів), „подолати імпульсивність”, „викоренити тривожність”, „стати менш емоційною” тощо(емоційний компонент комунікативної компетентності – 15,2% від загальної кількості запитів), „навчитись формулювати думки по суті”, „навчитись спілкуватися з великою кількістю людей”, „завести нові знайомства”, „навчитись бути невимушеною з незнайомими”, „навчитись блокувати маніпуляції інших стосовно себе”, „стати харизматичним”, „навчитись впливати на людей” тощо(поведінковий компонент комунікативної компетентності – 66,6% від загальної кількості запитів).

Самозвіти ми розглядали як інструмент для пронищення у суб'єктивну реальність, особистісні смисли, систему стосунків досліджуваних. Обробка нестандартизованих самозвітів здійснювалась методом контент-аналізу, проте об'єктивізацію результатів тренінгу ми вважали за потрібне підвищити, застосувавши тестові методики, виходячи із мети нашої експериментальної роботи. Зокрема порівнювались зміни у самосприйнятті кожного студента до тренінгу і після за проективною методикою „Це – Я” [7, 137-138] (див. табл. 1), було піддано аналізу зміни у самоакцептації кожного студента [7, 82-85] (див. табл. 2) і надалі проаналізовано зміни у самоакцептації в цілому за кожною зі шкал (див. табл. 3). Порівняння результатів дало можливість зробити певні висновки, зокрема, з'ясувати, чи підтверджуються зміни у оцінці комунікативної компетентності учасників за самозвітами при порівнянні їх із результатами змін у сприйнятті себе, сво-

ї ролі за проективною методикою „Це – Я” (табл. 1). У таблиці також зазначена самооцінка кожного учасника, яка вимірювалася за відповідним тестом.

Зміни у самосприйнятті студентів за проективною методикою „Це - Я” у порівнянні із самооцінкою” [7, 137-138] (див. табл.1).

У таблиці 1 наведені результати вибору студентами за проективною методикою „Це – Я” однієї із двадцяти фігур чоловічків, розташованих у просторі навколо і на дереві, що символізує рівень домагань, оцінку власної успішності, характер і рівень досяжності життєвих цілей, ставлення до інших, емоційну забарвленість цих відношень. За інструкцією, обстежувані мали знайти серед цих чоловічків себе, вказати того із них (номер фігури), про якого можна було б сказати: „Це – Я”. Порівняння змін у виборі фігури до і після тренінгу свідчить, що більшість учасників-студентів змінили свій вибір після тренінгу – 9 осіб (69,2%), лише 3 особи (30,8%) повторили свій вибір. При порівнянні із самооцінкою [7, 167-169], привертає увагу той факт, що за винятком однієї особи не змінили свій вибір ті учасники, чия самооцінка була виразно заниженою чи завищеною. На нашу думку, це цілком природно, оскільки самооцінка, яка відноситься до ядра особистості, це досить стійкий, ригідний психологічний утвір. З цієї причини ми здійснювали її вимірювання лише до тренінгу, відповідно і ставлення до себе, своєї ролі (номер фігури за тестом „Це – Я”) не змінився у тих учасників, які мали завищену чи занижену самооцінку. Цікавими є зміни за відповідними параметрами у студентів, які мали адекватні самооцінки із тенденцією до заниження. Фігурки, які вони обрали для самохарактеристики за проективною методикою „Це – Я” – „Людина, яка ще не визначилась, чого вона бажає від життя” змінилися на фігурки „Людина, на яку завжди можна покластися”(у таблиці – „Надійна людина”). Це можна інтерпретувати як зменшення тривожності, що зазвичай спричинює зниження самооцінки, зменшення тенденції до заниження адекватної самооцінки за рахунок підвищення впевненості у собі на основі власників таких самооцінок, збільшення в них відчуття значущості завдяки визнання їхньої надійності, товариськості оточуючими, набуття власниками таких самооцінок готовності допомогти і впевненості, що ця допомога буде сприйнята і прийнята оточуючими адекватно.

Таблиця 1

**Зміни у самосприйнятті студентів за проективною методикою
„Це - Я” у порівнянні із самооцінкою”**

<i>До тренінгу</i>	<i>Після тренінгу</i>
1. адекват., мрійник	не зупиняється на досягнутому
2. заниж., мрійник	мрійник
3. заниж., мрійник	мрійник
4. завищ., цілеспрямований	цілеспрямований
5. адекват., невизначеність бажань	стабільний
6. адекват., з тенд. до заниж., невизначеність бажань	надійна
7. адекват., стабільний	цілеспрямований
8. адекват., з тенд. до заниж., невизначеність бажань	надійна людина
9. адекват., лідер	не зупиняється на досягнутому
10. завищ., лідер	лідер
11. адекват., стабільний	не зупиняється на досягнутому
12. адекват., лідер	не зупиняється на досягнутому
13. заниж., невизначеність бажань	не зупиняється на досягнутому

Таблиця 2

Зміни у самоакцептації студентів [7, 82-85]

<i>До тренінгу</i>	<i>Після тренінгу</i>
1. 1-7, 2-4, 3-4, 4-5, 5-20	1-7, 2-4, 3-4, 4-8, 5-28
2. 1-3, 2-2, 3-4, 4-5, 5-14	1-3, 2-4, 3-5, 4-5, 5-17
3. 1-6, 2-3, 3-3, 4-4, 5-16	1-6, 2-7, 3-3, 4-4, 5-20
4. 1-5, 2-6, 3-5, 4-5, 5-21	1-5, 2-6, 3-6, 4-5, 5-22
5. 1-5, 2-4, 3-5, 4-5, 5-19	1-5, 2-7, 3-5, 4-8, 5-25
6. 1-7, 2-3, 3-4, 4-4, 5-18	1-7, 2-5, 3-4, 4-7, 5-23
7. 1-7, 2-7, 3-3, 4-5, 5-22	1-7, 2-7, 3-5, 4-5, 5-24
8. 1-4, 2-3, 3-5, 4-5, 5-17	1-4, 2-3, 3-6, 4-7, 5-21
9. 1-4, 2-6, 3-5, 4-5, 5-20	1-6, 2-8, 3-5, 4-5, 5-24
10. 1-6, 2-6, 3-5, 4-5, 5-22	1-6, 2-6, 3-5, 4-5, 5-22
11. 1-7, 2-4, 3-4, 4-5, 5-20	1-7, 2-4, 3-7, 4-8, 5-26
12. 1-7, 2-4, 3-4, 4-5, 5-20	1-7, 2-7, 3-4, 4-8, 5-26
13. 1-2, 2-5, 3-5, 4-4, 5-16	1-2, 2-7, 3-7, 4-5, 5-21

Серед змін у поведінковому компоненті комунікативної компетентності учасники тренінгу у своїх самозвітах часто зазначали такі, як: „змінився”, „став інакше оцінювати свій характер”, „я себе приймаю таким, як є”, „виявляється – мене визнають, тепер я знаю, чого вартий”, „хотіла усе в собі геть змінити, а тепер стільки в собі відкрити мені допомогли учасники тренінгу... Які всі дивовижні!” Необхідно було перевірити: як насправді і за рахунок чого змінилися в учасників тренінгу самооцінки, тобто самоприйняття – позитивне настановлення стосовно себе. Встановлено, що особа, яка приймає себе, як правило, відповідальна, прагне приносити користь, позитивно ставиться до інших людей тощо. Самооцінку складають чотири елементи, що описані відповідними шкалами.

Шкала прийняття своєї зовнішності вимірює ступінь задоволення своєю зовнішністю, стійкість її оцінки та незалежність від оцінок оточення, виявляє власну індивідуальність у зовнішності.

Шкала прийняття характеру вимірює здатність керувати собою, своїми почуттями, поведінкою; вміння приймати відповідальність; задоволеність собою; прийняття себе таким, який є, незважаючи на можливі недосконалість та недоліки; здатність змиритися зі своїми помилками.

Шкала ставлення до справ вимірює ступінь задоволеності своєю діяльністю; відповідальність, упевненість у своїх силах, відсутність тривожності щодо власних справ; прагнення приносити користь, досягати бажаного результату.

Шкала соціальної поведінки вимірює здатність критично оцінювати свою поведінку, впевненість у її правильності. Виявляється у позитивному ставленні до інших людей; відсутності егоїстичності, непоступливості, жорсткості у взаєминах.

Шкала загальної самооцінки вимірює загальну міру самооцінки як інтег-

ральну позитивну настановленість щодо самого себе, здатність прийняти себе, незважаючи на наявність усвідомлення власної недосконалість і недоліків.

Розглянемо ці зміни у самооцінці, які подані у таблиці 2, де шкала прийняття своєї зовнішності позначена як ШПЗ (1), шкала прийняття характеру – ШПХ (2), шкала ставлення до справ – ШСС (3), шкала соціальної поведінки – ШСП (4), шкала загальної самооцінки (сумарне значення шкал) –ШЗС (5). Поряд із номером шкали через тире позначена кількість балів за цією шкалою.

Як бачимо, майже у всіх учасників відбулися суттєві зміни у самооцінці. Найменші зміни відбулися у учасника за номером 4 (до тренінгу – 21 бал, після – 22, в учасника за номером 10 кількість балів за самооцінкою до і після тренінгу становила ту саму кількість – 22 бали. На нашу думку, це пояснюється тим, що самооцінка цих осіб була завищеною, водночас у процесі тренінгу вони не претендували на лідерські позиції у групі, не виявляли такі домагання у міжособистісних стосунках, що складались і змінювались у групі, тому і комунікативна компетентність у них зростала в основному за рахунок пізнавального компоненту, що мало незначний/невражений вплив на самооцінку. Очевидно, що для студентів із такими особистісними якостями необхідні більш довготривалі тренінгові заняття або такі методи і форми психолого-педагогічної підготовки, які б активізували б їх потребу у самокорекції поведінки, були б підпорядковані меті професійного зростання, що у свою чергу зумовлювало б особистісне зростання і коригувало б самооцінку.

Надалі нами були здійснені підрахунки змін у самооцінці за окремими її шкалами (Таблиця 3).

Таблиця 3.

Зміни у самооцінці студентів у цілому за шкалами

Максимально можливі бали	Бали до тренінгу	Бали після тренінгу
1. ШПЗ 104	65	72
2. ШПХ 104	58	75
3. ШСС 104	56	63
4. ШСП 104	62	80
5. ШЗС 412	225	290

З'ясовано, що найбільших змін в цілому у всіх студентів зазнала шкала соціальної поведінки – з 62 балів на 80 балів, що в цілому корелює із результатами тесту „Соціальний інтелект”, що ним вимірювалися рівні комунікативної компетентності, надалі йдуть зміни за шкалою прийняття характеру і в рівній мірі (різниця у 7 балів) шкали прийняття характеру і ставлення до справ. Отже, можна зробити висновок, що мету тренінгу і за цим діагностичним інструментарієм можна вважати досягнутою.

Перевірку значущості розбіжностей відсоткового розподілу ми здійснювали за показником „X квадрат”. Практично статистично значущими (значення „X квадрат” = 9,584 з можливістю похибки 0,5 за таблицею це – 9,488, отже $9,584 > 9,488$) виявилися розбіжності у рівнях самоакцептації (системи відношень особистості до самої себе) за різними шкалами учасників за тестом самоакцептації(9) (34, с.82-85) до тренінгу порівняно із аналогічними параметрами після тренінгу.

В результаті тренінгу підвищилася мотивація студентів до вивчення навчальних предметів психолого-педагогічного циклу – 91% учасників обрали вибірковий пакет дисциплін психолого-педагогічного циклу для подальшого вивчення, який надає студентам можливість отримати додаткову спеціальність – „викладач права”, окрім того в учасників тренінгової групи значно поліпшилась успішність у навчанні порівняно з іншими членами студентських груп, які не брали участь у тренінгу як за результатами іспиту дисципліни „Психологія та педагогіка”, так й іншими дисциплінами. Обмеженість обсягу даної статті не дозволяє подати цю інформацію докладніше, що і буде

здійснено автором у наступних публікаціях, які будуть присвячені аналізу формування пізнавального та поведінкового компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів, яка формувалась у процесі даного комунікативного тренінгу.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що розвиток емоційного компоненту комунікативної компетентності майбутніх юристів свідчить про ефективність СПТ як форми активного соціально-психологічного навчання, значно посилює практичну зорієнтованість психолого-педагогічної підготовки майбутніх правознавців. В результаті СПТ підвищився ступінь самоакцептації учасників за всіма шкалами, найбільше – за шкалою соціальної поведінки та відбулися зміни у самоставленні у напрямку визнання власної цілеспрямованості і стабільності, доцільності самовдосконалення зазначених індивідуально-психологічних особливостей.

Сформованість емоційного компоненту комунікативної компетентності підвищує мотивацію студентів до поглиблення психолого-педагогічних знань та мотивацію до навчання в цілому. Методика формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі СПТ є ефективною і сприяє актуалізації індивідуального досвіду як чинника професійно-особистісного становлення майбутніх юристів відповідно до концепції автора про реалізацію психолого-педагогічної підготовки на основі навчання через практику; спрямованою як на розвиток індивідуальності, самоусвідомлення і самопізнання студентами своєї особистості, в тому числі і як майбутнього юриста, так і на гармонізацію міжособистісної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений / Эрик Берн; [пер. с англ. А. А. Ярхо]. – СПб: Лениздат, 1992. – С. 207.
2. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 167 с.
3. Ковалев А.Г. Механизмы и эффекты процесса активного социального обучения / А.Г.Ковалев // Вопросы психологии межличностного познания и общения: [сб. науч. тр.]. – Краснодар: Изд-во КГУ, 1983. – С. 65-72.
4. Котикова О.М. Зміст та організаційні особливості проведення комунікативного тренінгу для студентів-правознавців / О. М. Котикова // Людинознавчі студії : [зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / наук. ред. Т. Біленко]. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. – Вип. 19. Педагогіка. – С. 182-196.
5. Котикова О.М. Соціальний інтелект як показник комунікативної компетентності майбутніх юристів / О. М. Котикова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : [зб. наук. праць / наук. ред. Н. В. Гузій]. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – Вип. 10 (20). – С. 67-72.

6. *Петровская Л.А.* Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л.А.Петровская. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
7. *Психологія та педагогіка: Навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни* / [Л. В. Музичко, А. В. Тімакова, Л. В. Корват та ін.]; за ред. Л. В. Музичко. – К.: КНЕУ, 2008. – 304 с.
8. *Словарь практического психолога* [сост. С. Ю. Головин]. – Минск: Харвест, 1997. – С. 709.
9. *Современная социальная психология на Западе // Теоретические направления* / Г.М.Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 270 с.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2009 р.

